

Vágvölgyi Zoltán
könyvtáros
Szentés Városi Könyvtár

Gondolatok a Szentési izraelita oktatás történetéhez¹

Rezümé

A szentési izraelita hitközségnek elválaszthatatlan részét képezte a gyermekek oktatása. Nem egyedülálló jelenség ez, hiszen a zsidóság számára az oktatás vallási kötelesség. A magas színvonalú és eredményes pedagógiai tevékenységük az egész városban ismert és elfogadott volt. Keresztény felekezetek gyermekei is részesültek az izraelita iskola áldásaiból. Az 1841 és 1943 között fennálló intézmény története azonban szomorú véget ért. A vidéki zsidóság elhurcolása a szentésieket is érintette. A gyermekek és szülei, tanáraik és hittestvéreik jelentős része az auschwitzi lágerekben és munkásszázadokban fejezte be életét. Emléküket az egykori zsinagóga falai, az izraelita temetőben felállított emlékmű és a Zsoldos Ferenc Szakgimnázium B épületében elhelyezett emlékjel hirdeti.

A szentési oktatási intézmények a statisztika tükrében

Zolnay Károly, a helyi gimnázium alapító igazgatója 1883-ban tette közzé Szentés műveltségi állapota című tanulmányát. Ennek leghosszabb fejezetében a város írni-olvasni tudó lakóinak számarányát adja közre felekezeti bontásban. Ezekből az adatokból az alábbi eredmények állapíthatók meg:²

1 Jelen közlemény, a szerzőnek a Kiss Bálint református lelkipásztor-teológus születésének 250. évfordulójára rendezett tudományos konferencián (helyszín és időpont: Koszta József Múzeum, Szentés; 2022. december 10.) elhangzott előadásának szerkesztett változata. (Bonus Nuntium szerk.)

2 Zolnay Károly: Szentés műveltségi állapota. i.m.: 1882-3. évi Értesítő a Szentés városi VI. osztályú gym. tanfolyammal egybekapcsolt polgári fiúiskoláról és a két osztályú polgári leányiskoláról megtoldva az ismétlődő iskoláról szóló jelentéssel. Összeáll.: Zolnay Károly. Szentés, 1883. 2-8. o. Megjegyzés: A szerző az adott felekezet összlétszámához viszonyítja az írni-olvasni tudók számát, ugyanakkor felhívja a figyelmet, hogy csupán a hét évesnél idősebb korosztálytól lehet elvárni a vizsgált képességek meglétét. Közöl is tanulmányában egy számadatot a hét évesnél fiatalabb korosztály létszámáról. Ezek után némi kis matematikai számolásra van szükség, hogy

Ortodoxok: 50%

Római katolikusok: 55%

Reformátusok: 74%

Evangélikusok 84%

Izraeliták: 96%

Joggal merülhet fel a kérdés: mi okozza az izraelita vallásúak (a tanulmányban Mózes vallásúak) magas műveltségi arányát a többi felekezethez képest? A válaszok megtalálásához fel kell idéznünk a zsidóság vallási hagyományait és sajátos történelmét. Röviden a következő megállapításokat tehetjük:

1) A Mózes 5. könyvének 6. fejezetében olvasható az a kijelentés, mely szerint minden zsidó szülőnek kötelessége a fiúgyermekeket oktatni az Úr parancsolatainak megtartására.³ A zsidóság számára így az oktatás vallási kötelességnek számított. Eleinte csupán az apáé volt a felelősség, hogy gyermeke megfelelő módon elsajátítsa a vallási törvényeket, de ez a feladat igen korán, már az első században intézményesült. Ettől kezdve iskolarendszer keretében oktatták a zsidó fiúgyermekeket Mózes törvényeire és a Talmudra.⁴ Az évszázadok során a zsidó identitás megőrzésének az alapjává vált a megfelelő oktatás. A fiúkat a „gil chinuch”, vagyis az oktatás korától, 6-7 éves kortól adták iskolába a szülők.⁵

2) A középkorban és az újkorban a zsidóság számára egy sor foglalkozás nem volt elérhető, így az érvényesülés egyetlen forrása a tanulás által megszerezhető tudás lett. A legtehetségesebb fiúgyermekeket világi egyetemekre írták be. A legnagyobb hajlamot az orvostudomány iránt mutatták.⁶ De számos kereskedő és pénzügyletekkel foglalkozó szakember is került ki soraikból.⁷ Mindezek együttesen alakították, formálták a zsidóság tudatát.

a hét évesnél idősebb korosztályban az írni-olvasni tudók arányát megállapítsuk. Így a fentebb közölt adatok, bár a tanulmányban nem szerepelnek, a szerző adataiból kiszámított értékek, mérvadónak tekinthetők.

3 És legyenek ezek az igék, amelyeket neked ma parancsolok, a szíveden; és jól tanítsd meg ezekre gyermekeidet és beszélj róluk, midőn ülsz házában és midőn lefekszel és midőn fölkelysz... (Mózes 5. könyve 6. fejezet 6-7. vers.) Mózes öt könyve és a haftárak. Szerk.: Hertz J.H. Bp., 1984. 87. o.

4 A zsidó oktatás története. Forrás. 2011. február. 14. o. www.issuu.com/lativ/docs/forras2011februar

5 A zsidóság és az oktatás. www.zsido.com/a-zsidóság-es-az-oktatás/

6 Rózsay József: A gyógyászat a hébereknél és a zsidó orvosok a középkorban. Pest, 1862. 3. o. <https://mek.oszk.hu/22300/22388/22388.pdf>

7 Magyar néprajz VIII. Társadalom. Bp., Akad. K., 2000. Főszerk.: Paládi-Kovács Attila. 365-366. o. <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/MagyarNeprajz-magyar-neprajz-2/viii-tarsadalom-CA13/bevezetes-es-tarsadalmi-retegek-CA34/kispolgarsag-CF26/kiskereskedok-D025/a-kulonbozo-etnikumok-szerepe-a-magyar-kereskedelem-torteneteben-D02B/>

Így vált az évszázadok során az oktatás és a tudás megszerzése a zsidóság számára a fennmaradás eszköze. A szentesi előljáróság is sokat hangoztatta, hogy „a zsidóságot nem állami léte tartja fent, hanem a szellemi élet hatalma, a tudás és a műveltség.”⁸

3) A 19. században a világi tudományok robbanásszerű fejlődése idején a haladó szemléletű és tanult zsidó polgárok szerte Európában, így Magyarországon is felismerték az oktatás korszerűsítésének szükségességét, és támogatták, hogy a vallásos oktatás egészüljön ki a világi tudományok elsajátításával.⁹ Ez az izraelita iskolának néhány plusz tantárgyat jelentett, de mivel minden fiú, és ekkor már a leánygyermek számára is kötelesség volt az iskolába járás, így megteremtődtek számukra a magasabb műveltség feltételei. Maga Zolnay arra a következtetésre jut tanulmányában, hogy a „Mózes vallásúak” magasabb „műveltségi állapota” a szülők foglalkozásával és szemléletmódjával magyarázható. „... a kereskedelmi foglalkozás nagyobb értelmi kvalifikációt kíván...”¹⁰ – írja. Ám Zolnaynak van még egy, a fentiekkel egybevágó adatsora:

Elemi iskolába járó tanulók aránya.

Ortodox vallású lakosság: 6%

Katolikus vallású lakosság: 7 %

Református vallású lakosság: 8 %

Evangélikus vallású lakosság: 11 %

Izraelita vallású lakosság: 13 %¹¹

Elmondható ugyanakkor az is, hogy a zsidó származású gyermekek nem csupán nagyobb arányban vettek részt az oktatásban, de az eredményeik is jobbak voltak. A Szentesi Lap hasábjain jelent meg 1874 nyarán Balázsovits Norbert matematikát és német nyelvet tanító gimnáziumi tanár cikksorozata, melyben az elemi iskolákból a gimnáziumba tovább tanuló szentesi diákok hiányosságairól ír. Nem kíméli az elemi iskolák oktatási színvonalát.¹² Egyedül az izraelita felekezet iskoláiból kilépő tanulókról van jó véleménye.

8 Felhívás az izr. hitközség tagjaihoz. Alföldi Ellenzék 1905. ápr. 8. 3. o.

9 Haraszty György: A magyarországi zsidóság rövid története a kezdetektől az ortodoxia és neológia szétválásáig. Ph.D. Disszertáció. Bp., Országos Rabbiképző-Zsidó Egyetem, 2004. 148. o. <https://www.or-zse.hu/phd/haraszty-doktori.pdf>

10 Zolnay 9. o.

11 Zolnay 16-18. o.

12 Szintén a tanügy érdekében. Szentesi Lap. 1874. aug. 9., 16., 23. 2-3. o.

*"A növendékeikről szóló eredmény azt bizonyítja, hogy annyi tantárgy mellett is (három nyelv) növendékeiknek a körülményekhez képest nemcsak jó, hanem sokkal jobb alapot adtak, mint amilyennel más elemi iskolák növendékei az egyedüli anyanyelv és kevesebb tantárgy tanulása mellett bírnak. ... Tudnak ám legalább helyesen írni és jól számolni."*¹³

A gimnáziumba a vizsgált időszak éveiben a beiratkozott diákoknak mintegy 28-30% volt zsidó származású, míg a városban a számarányuk 3% körül mozgott.¹⁴ Feltehetőleg azért volt ilyen magas a számuk a gimnáziumban, mert a kereskedelemmel foglalkozó, vagy az értelmiségi pályán dolgozó szülők meg tudták fizetni a tanulással járó költségeket, másrészt – ahogy fentebb láttuk – a zsidó családokban komolyabb volt az igény a továbbtanulásra, mint az alapvetően földművelésből élő és keresztény felekezeti családoknál.

A szentesi izraelita iskola

Az izraelita hitközség megalakulása óta a vallási hagyományoknak megfelelően működött a városban az izraelita gyermekek oktatása. A diákok számának növekedése azonban hamar szükségessé tette, hogy iskolaépületet vásároljanak, és hivatalosan is megalapítsák a szentesi izraelita népiskolát. Schlesinger Vilmos elnök indítványára 1841 januárjában határozták el az iskolaalapítást. Az e célra vásárolt Kossuth utcai épületben az első tanítási nap ugyanezen év május 25-én zajlott le. Éveken át ezen a napon ünnepelték a helyi közösség tagjai az iskolaalapítást majálissal. Az új iskola neve „Jüdisch-deutsch-ungarische Normalschule” vagyis: Zsidó-Német-Magyar Általános Iskola. Már a neve is mutatja, hogy a héber és német nyelv mellett magyarul is folyt az oktatás.

Az iskola nem elszigetelten működött a környező elemi iskoláktól. A tanfelügyelő rendszer miatt a vizsgáztatás során rendre megjelentek katolikus és református oktatók. De nem csupán hivatalos kapcsolattartás volt az intézmények között, emberi kapcsolatok is szövődtek. Ennek jó példája volt, amikor az intézmény legkiválóbb pedagógusa, Felsenburg Adolf magas rangú pedagógiai elismerést vehetett át Budapesten. Ennek jelentőségét mutatja, hogy Trefort Ágoston kultuszminiszterrel együtt kapta meg az elismerő oklevelet. Hazatérését követően a szentesi felekezeti iskolák küldöttsége látogatta meg a kiváló pedagógust, és gratulált a nem mindennapi kitüntetéshez.

13 Harsányi László: A szentesi izraelita hitközség története. Bp., 1970. 132-133. o.; Szentesi Lap 1874. aug. 23.

14 A szentesi gimnáziumi értesítők „A tanulók érdemsorozatának kimutatása” c. fejezetinek adatai alapján. <http://ekonyvtar.vkszh.hu/?docId=39440>

Mindezek mellett azt is tudni kell, hogy az izraelita iskolában nem csupán a zsidó gyerekek tanultak, keresztény felekezetű diákokat is találunk közöttük. Sőt, később még az is előfordult, hogy a keresztény szülők gyermekeik oktatásával, felkészítésével iskolán kívül zsidó tanítót bíztak meg. Mindez jól mutatja a tanítás színvonalát, és azt is, hogy a keresztény lakosok nem idegenkedtek a más vallást gyakorló izraelitáktól.

De a pedagógiai munkájukat nem csak helyben ismerték el. Már 1856-tól a szentesi izraelita népiskola főtanodai, vagyis gyakorlóiskolai rangot kapott a Budai Helytartótanáctól. Tehát nem egy vallásos testülettől nyerte el a címet, hanem egy világi kormányzati szervtől, ami ma a belügyminisztériumnak felel meg. Az iskola nivója az első világháborúig, kisebb megintésekkel fennállt.¹⁵ A fejlődésnek mintegy szimbóluma lett az az új és korszerű iskolaépület, melyet 1906-ban a hitközség tagjainak adományából építettek fel,¹⁶ és melynek nagyterme a tanítás mellett számos kulturális programnak is helyet adott.¹⁷

Az Izraelita népiskola a Horváth Mihály utcában. Fotó: Szentesi Levéltár

15 Harsányi 127-136. o.

16 Felhívás az izr. hitközség tagjaihoz. Alföldi Ellenzék 1905. ápr. 8. 3. o.; Segítség kérelem. Szentesi Lap 1906. szept. 5. 3. o.

17 Harsányi 106, 108-109. o.

Az izraelita népiskola jeles diákjai

Amikor egy intézmény büszkén tekint egykori diákjaira, akik a társadalom hasznos, sőt kiemelkedő személyiségeivé váltak, akkor nem szabad elfelejteni, hogy ezt nem elsősorban egy intézménynek, hanem saját tehetségüknek és szorgalmuknak köszönhetik. Ám az Alma mater mégis büszke lehet rájuk, hiszen ő indította útjára valamennyiüket, náluk sajátították el a tudáshoz szükséges alapismereteket, talán az első bölcs intelmeket is itt kapták meg. Lássunk néhány olyan jeles személyt, akik a szentesi izraelita iskolában tanultak írni, olvasni, számolni, s akik közül többen később is tartották a kapcsolatot szülővárosukkal.

Dr. Pilcz Mór (1836–1912) bécsi újságíró és lapszerkesztő, az osztrák-magyar közös külügyminisztérium sajtóosztályának munkatársa.¹⁸

id. Dr. Purjesz Zsigmond (1845–1896) belgyógyász, tankönyvíró, orvostörténész, keleti nyelvek szakértője.

ifj. Dr. Purjesz Zsigmond (1846–1918) kolozsvári egyetemi tanár, az első magyar nyelvű belgyógyászati tankönyv szerzője. Halála után szobrot állítottak neki Kolozsváron.¹⁹

Dr. Purjesz Ignác (1852–1928) fülgyógyász, orvosi szakíró, magyar és német nyelvű szakfolyóiratokban jelentek meg cikkei, a budapesti Rókus Kórház igazgató főorvosa.²⁰

Dr. Károlyi Mór (1865–1945) nemzetközi hírű fogszakorvos, a róla elnevezett elmélet (Károlyi-effektus) megalapozója. Munkásságáról az Orvosi lexikon külön szócikkben számol be.²¹

Heltai Ferenc (1861–1913) jogi végzettségű közgazdasági-jogi szakíró, országgyűlési képviselő, több törvény előkészítője, Budapest főpolgármestere. Halálát követően utcát neveztek el róla a fővárosban, amit 1920-ban visszaváltoztattak eredeti nevére.²²

Pollák Antal (1865–1943), mérnök, a Pollák-Virág-féle gyorstávíró feltalálója.²³

Örkényi Strasser István (1911–1944) szobrászművész.²⁴ Munkásságát többen értékelték, jellemző idézet Lengyel Béla művészettörténésztől: „Ha nem szenved mártírhalált, nemzetközi nagydíjjal, Kossuth-díjjal elismert legjobb szobrászaink között tartanánk számon.”²⁵

18 Pilcz Mór dr. halála. Szeged és Vidéke 1912. máj. 14. 2. o.

19 Magyar Életrajzi Lexikon 2. kötet. L-Z. Bp., Akad. k., 1982. Főszerk.: Kenyeres Ágnes 450-451. o.; Orvosi lexikon. 3. köt. Főszerk.: Hollán Zsuzsa. Bp., Akad. K., 1972. 1211. o.

20 Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. <http://mek.oszk.hu/03600/03630/html/p/p20792.htm>

21 Szentés helyismereti kézikönyve. Szerk.: Kis-Rácz Antalné, Labádi Lajos, Vörös Gabriella. Szentés, 2000. 481-482. o. <https://www.szentesinfo.hu/cd/helyismeret/emberek/index.htm>; Orvosi lexikon 20. o.

22 u.o. 481. o.

23 u.o. 485. o.

24 u.o. 483-484. o.

25 Lengyel Béla: Örkényi Strasser István. Művészettörténeti Ért. 1973. 4. sz. 262. o.

Az iskola utolsó időszaka és a második világháború

Az 1. világháborút követően az iskola nívója hanyatlásnak indult. Ennek okai összetettek. Részben a kicsiny létszámú tanerő, a szétzilált állapotok,²⁶ de leginkább a Szentesen is érzékelhető asszimilációs törekvések okolhatók. A zsidóság egy jelentékeny része a századfordulótól kezdődően az urbanizáció, a modernizáció és a vallástól való eltávolodás miatt asszimilálódott a magyarságba. A zsidó ember, ha nem is tagadta meg nyilvánosan hovatartozását, de igyekezett azt elleplezve érvényesülni, hogy legalább a hétköznapi antiszemitizmussal ne kellejen megvívnia a maga harcát. Ez a korszak a névváltoztatások kora is. A Weiss, Kohn, Löwy,

Szentesi zsidó gyerekek a deportálás előtt 1944 tavaszán. Fotó: Magyar Nyelvterületről
Származó Zsidóság Emlékmúzeuma

Wolfinger stb. neveket Vészire, Kardosra, Lukácsra, Vajdára magyarosították.²⁷ Sokan kikeresztelkedtek, keresztény felekezetekbe léptek át, és gyermekeiket sem jártatták a hagyományokat ápoló izraelita iskolába. Ez a tendencia Szentesen is érzékelhető volt a hitfelekezet és az

26 Harsányi 136-137. o.

27 Széchenyi Ágnes: Az asszimiláció kérdése a dualizmus korában (1867–1914) korában – a magyar irodalom tükrében

izraelita iskola létszámának erőteljes csökkenésében. Míg 1880-ban 126 növendéke volt az izraelita elemi iskolának, addig az 1920-as évekre 40 főre apadt a tanulólétszám. Mindez azt is jelentette, hogy az iskola anyagai lehetőségei megcsappantak.²⁸

1943-ban az akkorra már erősen romló állapotú szentesi „zsidóiskola” a város kezelésébe ment át, és a polgári fiúiskola növendékei tanulhattak termeiben.²⁹ A nagymúltú és önálló izraelita iskola ezzel végleg megszűnt létezni. Néhány hónappal később a szentesi zsidóság egésze osztozni kényszerült a vidéki zsidóság sorsában: 1944 májusában a Vecseri utca és Nagyvölgy sor házaiból kialakított gettóba, innen a szegedi gyűjtőhelyre, majd júniusban az auschwitz-i lágerekbe szállították őket...

Bár 1945 után a deportálásból hazatért kevés számú zsidóság megkísérelte újjáéleszteni a gyülekezeti életet és azon belül az oktatást is, ám a gyermekhiányt már nem lehetett pótolni. Harsányi László szavai találóan írják le a helyzetet: „A gyermekeket a fasizmus örülete meggyilkolta, nem akadt többé tanuló.”³⁰

A lágerekből hazatért, vagy a háborút követően más vidékről idetelepült mintegy 100 zsidó személy nem felejtette el a holokauszt során meggyilkolt hittestvéreit. Anyagi és morális erejük is volt arra, hogy emléküket méltóképpen megőrizték. Az izraelita temetőben 1948 szeptember 12-én avattak emlékművet,³¹ melyre a szentesi és a szegvári zsidó gyülekezethez tartozó, és a holokauszt borzalmaiban elhunyt hittestvéreik nevét írták fel. Az emlékmű előlapjára és hátoldalára Balázs Imrénének, az iskolaszék elnökének sorait vészték.³² Az előlapon a következő vers magyarul és héberül is olvasható:

Gyilkos gyűlölet hozta ránk a halált,
Kiontott vérünk nem bosszúért kiált.
Ártatlan életünkért bár jönne cserébe
Az áldó szeretet és az örök béke.

A hátoldalra az alábbi sorok kerültek:

Emlékezz testvér, hív a kegyelet,
Bánattal, ha megtelt, tárd ki szivedet,

http://real.mtak.hu/30838/1/Balogh_Magdi_szerk_kotet_Az_asszimilacio_a_dulaizmus_koraban_Szechenyi_u.pdf

28 Harsányi 123., 136-137. o., Zolnay 18. o.

29 Amíg egy iskola eljut odáig... Szentesi Napló 1943. nov. 6. 3. o.

30 Harsányi 136-137. o.

31 A szentesi deportáltak. Világ 1948. szept. 3. 2. o.

32 Harsányi 124. o.

Azok, kiket olvasol e köre vésve itt,
Kicsinyje és nagyja mind a rokonaid...
Helyetted is haltak vértanuhalált,
Ott, ahol a gonosz, kit hogyan talált...

2019. április 12-én emlékjelet avattak Szentesen a Zsoldos Ferenc Szakgimnázium B épületében. A megemlékezést a Magyar Zsidó Kulturális Egyesület szervezte. A főbejáratnál elhelyezett kör alakú műtárgy belsejében az iskolából elhurcolt zsidó tanulók nevei olvashatók a következő felirattal: „Egykori diáktársaink emlékére, akiket származásuk, vallásuk miatt pusztítottak el 1944-45-ben.”³³

33 „Üres Padok” Állítsunk emléket a holokausztban elpusztított diákoknak! Meghívó

Holokauszt emlékmű a szentesi Izraelita temetőben. Fotó: Szentés Városi Könyvtár

Utószó

Fontosnak tartom megjegyezni, hogy minden helytörténeti tanulmány, téma-feldolgozás nem önmagában értékes. Csak akkor nyer értelmet, amikor másokban reflexiók születnek, tovább gondolják a kérdést, és pozitív állásfoglalásra készíteti őket. Kovács Benedek angol-német szakos középiskola tanár is hasonló céllal írta meg tanulmányát. A szentesi zsidóság történetéről, különösen pedig az izraelita népiskola múltjáról gyűjtött anyagot diákjaival. Célja az órai feldolgozás, és a múlt bemutatása révén a mai diákok személyiségének formálása. Tanulmányában így ír:

„Az értekezésemben a holokauszttal iskolai feldolgozását a „miről-mit-hogyan” hármas egységét segítségül hívva vettük szemügyre. Az órai tananyagok kialakításánál a holokauszttal történetébe való betekintés és a holokauszttal kapcsolatos új ismeretek átadása mellett kiemelt célom volt, hogy felhívjam a figyelmet a visszacsatolás és a reflektálás fontosságára. A visszacsatolás által valósul meg, hogy a megszerzett új ismereteket a tanulók össze tudják kapcsolni saját környezetük, életük eseményeivel. Ezt olyan témák használatával igyekeztem elérni, amelyek számukra ismertek, ugyanakkor reakcióra, állásfoglalásra készítetők. A reflektáláson magát a nevelési célt, a tananyag elsajátítása által eredményezett lelki változást értem. A nevelési cél a tanulókból kiváltott reakciókban ölt testet, amikor közösségeikben mások iránt nyitott, elfogadó és támogató viselkedést mutatnak.”³⁴

³⁴ Kovács Benedek: A szentesi Izraelita népiskola 100 éve. Multimédiás helytörténeti oktatási program. Fejlesztő Pedagógia 2016. 4-6. sz. 25. o.

Summary

The education of children was an inseparable part of the Jewish community in Szentes. This is not a unique phenomenon, as education is a religious duty for Jews. Their high-quality and effective pedagogical activities were known and accepted throughout the city. Children of Christian denominations also benefited from the blessings of the Israelite school. However, the history of the institution, which existed between 1841 and 1943, came to a sad end. The deportation of rural Jews also affected the people of Szentes. A significant part of the children and their parents, teachers and fellow believers ended their lives in the Auschwitz camps and labor camps. Their memory is proclaimed by the walls of the former synagogue, the monument erected in the Israelite cemetery and the memorial sign placed in building B of the Zsoldos Ferenc High School.